

NAGY PÉTER TAMÁS

A KÁBA ELHAGYJA MEKKÁT

Középkori példák a legszentebb iszlám épület helyi analógiáira

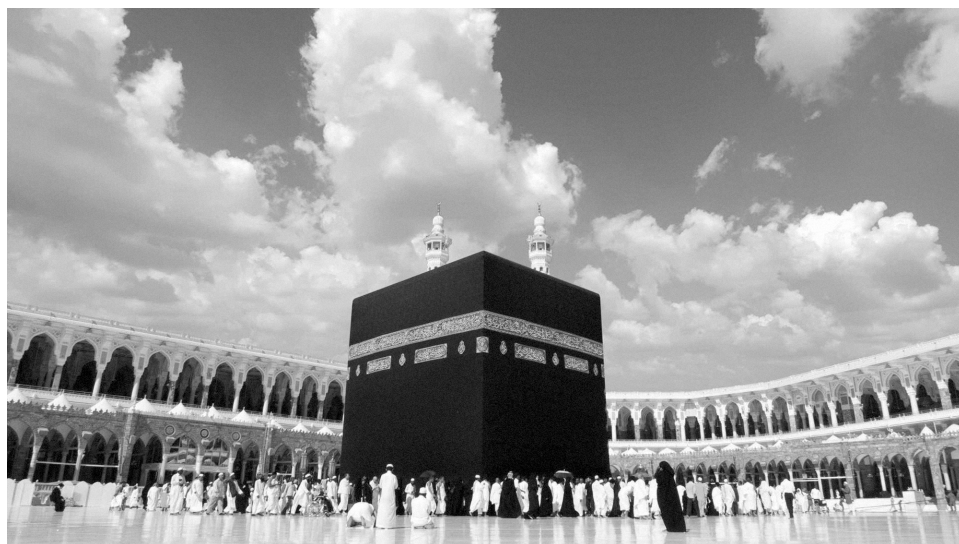

...a középkori iszlám világ szinte valamennyi területén és vallási irányzata körében találunk példát a Kába szentségének átvételére; a magukat hithű muszlimnak tekintő vallási csoportok vagy éppen uralkodók számos esetben létesítettek helyi analógiákat.

Mintegy három évszázaddal az iszlám megszületése után, 930-ban történt, hogy a síita iszlám egy elágazásaként létrejött és Arábia keleti partvidékét uraló qarmati szekta hadserege betört Mekkába, feldúlta a helyi nagymecsetet, és lemészárolta a zarándokokat. Megrongálták a Kába szentélyt, kifosztották az épületben talált kincseket, és elrabolták a keleti sarkába épített Fekete Kővet. Hamarosan állítólag azt is kinyilvánították, hogy a zarándoklati körülmények rítusa nem a Kábát, hanem a szekta imámját illeti meg.¹ A mekkai zarándoklat megszüntetésére tett ezen erőszakos kísérlet páratlan az iszlám történetében, és a qarmatik cselekedeteit minden más muszlim irányzat eretnekségnek tekintette. Maga a gondolat azonban, hogy a zarándoklatot Mekka helyett máshol végezzék el, korántsem állt távol a középkori iszlám világ hithű közösségeitől sem.

A muszlim vallási hagyomány szerint a Kábát eredetileg Ábrahám és fia, Iszmáíl építette Isten templomaként (Korán, 2:127), ám a későbbiekben bálványok kultuszai kapcsolódtak az épülethez. Miután Mohamed próféta megkapta kinyilatkoztatását, a Koránt, meghódította Mekkát, és elpusztította a bálványokat, immáron nem volt akadálya annak, hogy az iszlám vallási élet központjává tegye a Kábát (1. kép). Az épület szentsége alapvetően abból a hitből fakad, hogy Isten ezt rendelte el a világ központjának. Ennek megfelelően maga az épület muszlimok tömegeinek életére van hatással, akik a

szentély felé fordulva imádkoznak, és akik számára a vallás előírja, hogy életükben egyszer zarándoklatot tegyenek Mekkába.²

1. kép. A mekkai nagymecset, központjában a Kába-szentéllyel, Szaúd-Arábia

Az iszlám „normatív” előírásai mellett ugyanakkor számos példát találunk a képlet fordítottjára, amikor is az iszlám világ egyes közösségei, ahelyett hogy Mekkába zarándokolnának, inkább a Kába szentségét igyekeznek helyben leképezni. Ennek egy végtelen megvalósítása történt a kazahsztáni Ozgent közelében, egy Khurászán Atá nevű helyi szent sírja mellett, ahol 1994-ben felépítették a Kába kicsinyített másolatát, hogy az embereknek így ne kelljen elmenniük Mekkáig.³ Ha nem is a Kába fizikai másolatai, de helyi analógiái sok helyről ismertek a középkori iszlám világban. Ezen épületek közös jellemzője, hogy átvették a Kába egyes funkcióit, többnyire azért, hogy a hely látogatói a mekkai zarándoklat egyes rítusait végezték el ott. A látogatást továbbá sokszor egyenértékűnek tekintették a mekkai zarándoklattal, ezáltal pedig a helyi analógiák maga a Kába helyetteseiként szolgáltak.

Különösen a síita vallási irodalomra jellemző, hogy a távoli mekkai zarándokút helyett sok esetben inkább a helyi imámok és mártírok sírjainak látogatását támogatja. As-Sajkh al-Mufíd (megh. 1022) például azt írja, hogy amennyiben valaki meglátogatja al-Huszajn (megh. 680) imám sírját Kerbalában a zarándoklati ünnep idején, az jobb, mint ha ezer mekkai zarándoklatot végezne el.⁴ Hasonló hagyomány élt az Indiában virágzó Csistijja szúfi rend vezetői körében, akik Mekka helyett inkább saját szentjeik sírjainak látogatására buzdították híveiket.⁵ Az iszlám hagiográfikus irodalomban számos legenda arról mesél, hogy a Kába maga utazott el távoli vidékekre, hogy így a helyi hívők elvégezhesék a zarándoklatot. Szúfi szerzők gyakran egyfajta belső, lelki zarándoklatra biztatták követőiket „a szív Kábájá”-hoz.⁶ Noha a síita vagy szúfi nézeteket más muszlim irányzatok akár eretnekségnek vagy tiltott újításnak is bélyegezhetnék, hasonló esetekről az iszlám világ „ortodox”, szunnita közösségei esetében is értesülünk. Jocelyn Hendrickson részletesen kimutatta, hogy az iszlám világ nyugati részén gyakorolt málikita vallásjogi iskola tudósai időnként ellenezték vagy akár tiltották a mekkai zarándoklat elvégzését. A jelenség magyarázata vélhető-

en abban keresendő, hogy az uralkodók – és így politikai nyomásra a vallásjogászok – nem akarták, hogy az emberek vállalkozzanak a távoli és veszélyes mekkai utazásra.⁷

Az iszlám világ számos területén élő vallási hagyomány arra ösztönözte az embereket, hogy a távoli Mekka helyett inkább egy közeli szentélyben vagy sír-épületben végezzék el a zarándoklatot. Más esetekben – alighanem politikai megfontolásokból – egyes uralkodók a palotáikban is elvárták alattvalóiktól, hogy kövessék a mekkai zarándoklat egyes rítusait. Az alábbiakban a Kába helyi analógiáira mutatok be középkori épületekhez köthető példákat, területi alapon különválasztva az iszlám világ nyugati és keleti felét.

A Kába útja a mediterráneumban

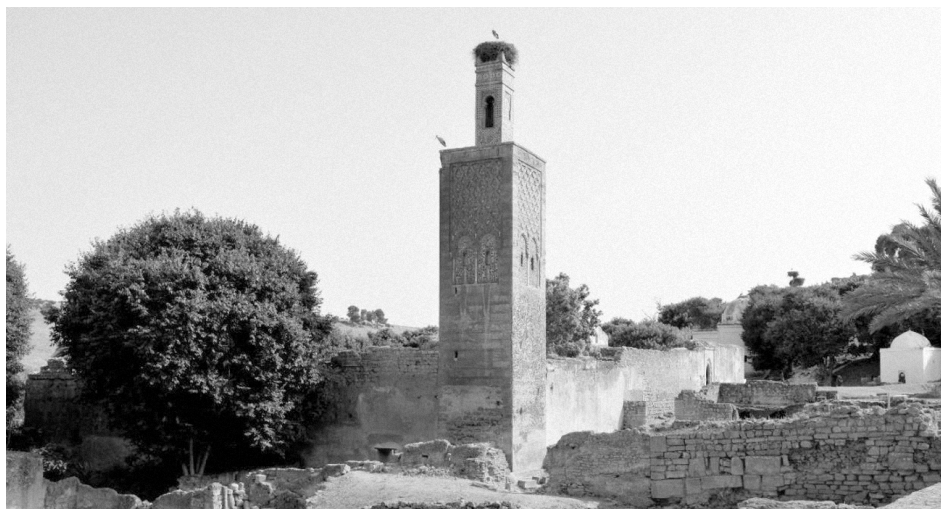
■ A Kába helyi analógiáinak legkorábbi példája a jeruzsálemi Templom-hegyen található: a nyolcszögletes, aranyozott kupolával fedett Sziklaszentély, amelyet Abd al-Malik Omajjád kalifa építtetett 691/692-ben (2. kép). Az épület történeti háttéréhez fontos látnunk, hogy a Damaszkuszban székelő kalifák ekkoriban már egy bő évtizede elvesztették hatalmukat Arábia – és így az iszlám szakrális központja, Mekka – felett. Az ellenük fellépő Abdallah ibn al-Zubajr éppen Mekka központtal igyekezett megszilárdítani uralmát, és magának követelte a kalifa címet. Ezen polgárháborús légkörben épült fel a jeruzsálemi Sziklaszentély, amikor is az Abd al-Malik fennhatósága alatt álló területekről a zarándoklat elvégzése erős problémákba ütközött. A korabeli beszámolókra visszavezethető hagyomány szerint „Abd al-Malik ibn Marván azért határozta el a [Sziklaszentély] felépítését, mert Ibn al-Zubajr uralma alá vonta Mekkát”, valamint „Abd al-Malik megtiltotta az embereknek, hogy teljesítsék a [mekkai] zarándoklatot, [...] és felépítette számukra a sziklán álló kupolaépületet és az Aqszá-mecsetet, hogy így terelje el figyelmüket a [mekkai] zarándoklatról”.⁸ Eszerint tehát a jeruzsálemi Sziklaszentély elsősorban arra szolgált, hogy a hívők Mekka helyett inkább ott végezzék el a zarándoklatot.

2. kép. Sziklaszentély, 691/692, Jeruzsálem, Izrael (Andrew Shiva)

A Kába analógiáinak egy másik, jellemző esete, amikor korabeli források a Kábához hasonlítanak egyes uralkodói palotákat, vagy éppen a zarándoklati rítusok átvételéről számolnak be. Miután a síita imám-kalifák 909-ben a mai Tunézia területén megalapították a Fátimida Kalifátust, első fővárosukat és benne a kalifai palotát al-Mahdijában építették fel. Egy névtelen forrás azzal dicsőíti az uralkodót, hogy „miként a zarándokok megcsókolják a szent sarkot, úgy csókoljuk meg palotád udvarát”.⁹ Az épület rituális megcsókolása egyértelműen a mekkai zarándoklatra utal, az ugyanis elsősorban a Kába keleti sarkába épített Fekete Követ illeti meg. Később a Fátimidák kiterjesztették hatalmukat Egyiptomra is, ahol felépítették új fővárosukat, Kairót. Az itteni uralkodói palotákat egyes források szintén a mekkai szentélykörzethez hasonlítják, illetve arról számolnak be, hogy a látogatók zarándoklati rítusokat is elvégeztek ott.¹⁰

Alighanem Fátimida mintára készült a Kába egyetlen ismert keresztény analógiája. A Szicília szigetét 1091-re meghódító normannok Palermóban építették fel palotájukat, benne a Cappella Palatinával (1140 k.), amely templomként és fogadóteremként is funkcionált.¹¹ Innen származik egy töredékes arab felirat, amely arra utasítja a látogatót, hogy kövesse a mekkai zarándoklati rítusokat: „...s csókol meg sarkát a megölelés után, és gondolkozz el a szépségen, amely megtölti...”¹² A már említett rituális csók mellett a megölelés is a mekkai zarándoklat egy rítusára, a Kába ajtaja melletti falszakasz megölelésére hivatkozik. A Cappella Palatina arab nyelven értő látogatóit alighanem erősen meglepték ezen utasítások, amelyek mintegy helyi Kábaként hivatkoztak az épületre.

3. kép. A Marínida-dinasztia sírkomplexuma, 14. sz. közepe, Sállá (Rabat), Marokkó

A Kába helyi analógiái gyakran síremlékekhez kapcsolódnak. A mai Marokkó területén uralkodó Marínida szultánok Rabát mellett, Sállában alakítottak egy dinasztikus temetkezőhelyet, ahol Abú l-Hasan (1331–1351) egy teljes épületegyüttest épített elődei tiszteletére (3. kép).¹³ A Granadából menekült miniszter és történétíró, Ibn al-Khatíb (megh. 1375) leírása szerint a hely jelentős zarándokközpontként funkcionált. A látogatók továbbá követték a mekkai zarándoklat előírásait, és megérintették az egyik épület sarkát – ez utóbbi rítus eredetileg a Kába keleti és déli (un. Jemeni) sarkát illeti meg az előírások szerint. Sállában emellett egy a látogatók által szavalt versben a mekkai szentély egyes

részeivel azonosították a sírkomplexumot. Aligha lehet véletlen, hogy Ibn al-Khatíb arról is beszámol, hogy a mauzóleumokat a Kábát takaró és évente lecserélt fekete lepel, a Kiszva darabjaival díszítették.¹⁴

4. kép. Falba épített fekete kő, 15. sz. eleje, Eszki-dzsámi, Edirne, Törökország

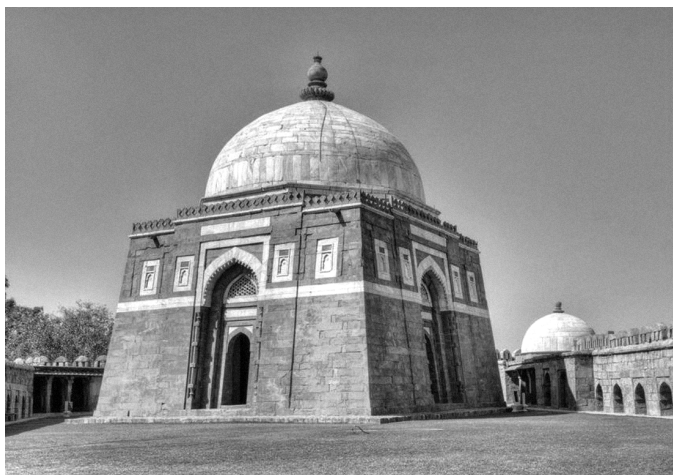
hódította a várost, így rá maradt az épület befejezése is.¹⁵ A mecset különlegessége, hogy a mihráb-fülke mellett a falba egy fekete követ építettek be (4. kép), amelyről egy 15. századi forrás, Besir Cselebi munkája is beszámol. Eszerint a kő előtt elmondott fohász ugyanolyan biztosan meghallgatásra talál, mintha csak a Kába előtt hangozna el, illetve szerinte a kő a Kába egyik sarkából esett ki. Arról is értesülünk, hogy a mecset nagyszámú látogatót vonzott, akik szerint a hely Mekka szentségével vetekedett.¹⁶

A Kába keleten

■ A Kába egy korai analógiája állítólag az Abbászida-dinasztia 9. századi fővárosában, Számarrában (a mai Irak területén) létesült. Egy 10. század végi utazó, al-Muqaddaszi szerint egy meg nem nevezett kalifa – vélhetően al-Mutaszim (833–842) – felépíttett egy helyi „kábát”, ahol a mekkai zarándoklat rituáléit végezhették el katonái.¹⁷ Ugyan a történetet egyes kutatók valószínűtlen fikciónak vélték, Alastair Northedge nemrég kimutatta, hogy a forrás valószínűleg a Qubbat asz-Szulajbija néven ismert nyolcszögletű, kupolás épületről számol be. Mind az épület felépítése, mind pedig elhelyezkedése megfelel al-Muqaddaszi leírásának.¹⁸ Akár igazak ezek a híresztelések, akár nem, a mekkai Kába szentségének átvétele és a helyi analógiák létesítése korántsem volt ismeretlen gondolat.

India északi részén elsőként a 12–13. század fordulóján jött létre független muszlim állam, a Delhi Szultánság. Ekkoriban épült a főváros első nagymecsetje, a Quvvat al-Iszlám. Később Alá ad-Dín Khildzsi (1296–1316) egy újabb udvarral és impozáns kapuépületekkel bővítette az épületegyüttest, és az itt olvasható alapítási feliratok két esetben is azzal büszkélkednek, hogy a helyszín maga volt „a második Mennyei Kába”.¹⁹ Hasonló képzet társult a Delhi Szultánság egy másik uralkodója, Gijász ad-Dín Tuglaq (1320–1325) sírjához, amely a mai Delhi egyik külvárosában található (5. kép). Egy későbbi szultán, Fírúz Sáh Tuglaq (1351–1388) önéletrajzában arról számolt be, hogy a sírt a Kába leplének, a Kiszvának darabjaival díszítette,²⁰ valószínűleg azért, hogy így emelje a hely szentségét.

Egy egészen egyedi történet a 14. századi iráni szúfi vezető, Fazlallah Asztarábádi esete. A neves tudós és álomfejtő magát egy új muszlim prófétának

5. kép. Gijász ad-Dín Tuglaq mauzóleuma, 1325 k., Delhi, India (Mukul Banerjee)

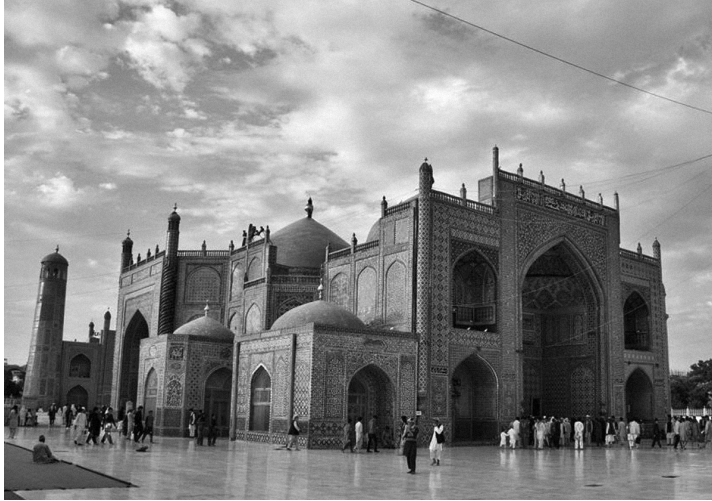
és messiásnak tartotta, akinek Isten megadta a kinyilatkoztatások értelmezésének kulcsát.²¹ Ennek fényében nem meglepő, hogy 1394-ben eretnokség vádjával kivégezték Alindzsa várában (ma Nahicseván régió, Azebajdzsán). Sírja azonban hamarosan nem csupán zarándokhellyé vált, de Fazlallah hívei úgy tekintettek rá, mint az igazi, új Kábára, és ennek megfelelően a mekkai zarándoklat rituáléit is elvégezték a helyszínen.²² Noha Fazlallah sírja egy sajátos – mások által eretneknek bélyegzett – szekta Kábája lett, hasonló esetek más szúfi vallási vezetők esetében is ismertek.

6. kép. Ahmad al-Jaszavi mauzóleuma, 14. sz. vége, Turkesztán, Kazahsztán (Petar Milošević)

A mai Türkmenisztán területén, Mervben található a neves szúfi tanító, Júsuf al-Hamadáni (megh. 1141) vallási központja, benne az alapító síremlékével, amelyről egy 15. századi beszámoló leírja, hogy az emberek úgy emlegették, mint „Khorászán Kábája”.²³ Al-Hamadáni tanításai nyomán két szúfi irányzat is létrejött: a Jaszavijja és a Naqsabandijja. Előbbi Ahmad al-Jaszaví (megh. 1166) tanításai nyomán alakult ki, aki Turkesztán közelében (a mai Kazahsztánban) hunyt el. A 14. század végén Timur Lenk egy komplexumot építtetett sírja fölé, amelyet egy

1509-es forrás „a turkesztáni Kába” néven említ, hozzátéve, hogy a mekkai zarándoklat egyes rítusait is elvégezték ott (6. kép).²⁴ Hasonló jelenséget látunk a Naqšabandijja rend alapítója, Bahá ad-Dín Naqšabandi (megh. 1389) esetében, aki Bukharában (mai Üzbegisztán) alapította meg máig népszerű vallási központját. A hely zarándoklati jelentőségéről Vámbéry Armin számolt be 1864-ben, kiemelve, hogy a sír oldalába egy fekete követ építettek, melyet a zarándokok megérintettek és megcsókoltak. Vámbéry látott itt egy seprűt is, amellyel általában korábban a mekkai szentélyt takarították.²⁵ Ezen ereklyék és rituálék egyértelművé teszik, hogy a helyszín látogatói a Kába egy analógiájaként tekintettek Naqšabandi sírjára.

7. kép. Ali szentélye, 15–20. sz., Mazár-i Saríf, Afganisztán (Seb MacKinnon)

A mai Afganisztán területén, Mazár-i Sarífban 1480–81-ben napvilágra került egy sír, amelyet Ali, a negyedik kalifa és egyben első síita imám sírjának tekintettek. A korabeli Timurida uralkodó, Huszajn Bájqará (1469–1506) nem csupán felépített egy teljes sírkomplexumot (7. kép), de emellett arra ösztönözte alattvalóit, hogy a mekkai zarándoklat helyett inkább ezt a helyszínt látogassák. Maga az uralkodó is zarándokruhát öltve kereste fel Ali feltételezett sírját.²⁶ Hasonló jelenség ismert az egyetlen, Irán területén elhunyt síita imám, Ali Rezá (megh. 818) mashadi szentélye esetében. Itt a 15. század közepén létesült egy új épület, amely felirataiban arról számol be, hogy a helyszín a Kába szentségével vetekedett.²⁷ A későbbiekben a Szafavida Abbász sáh (1588–1629) Mekka helyett inkább a mashadi zarándoklat fontosságáról igyekezett meggyőzni alattvalóit.²⁸

Következtetések

■ A „normatív” iszlám felfogása szerint a Kába a világ legszentebb épülete, ezáltal egyedülálló és utánozhatatlan, vagyis minden ennek ellentmondó jelenséget könnyedén elutasíthat valaki mint „elhajlást” vagy akár „eretnekséget”. Valójában azonban a középkori iszlám világ szinte valamennyi területén és vallási irányzata körében találunk példát a Kába szentségének átvételére; a magukat hithű muszlimnak tekintő vallási csoportok vagy éppen uralkodók számos esetben létesítettek helyi analógiákat. A jelenség magyarázata vélhetően abban rej-

lik, hogy a politikailag széttagolt iszlám világban komoly veszélyekkel járt a mekkai út, különösen mivel az egyes államok gyakran ellenséges viszonyban álltak egymással. Ebből következően érthető, hogy egyes közösségek vagy uralkodók a veszélyes út helyett inkább helyi épületek szentségét igyekeztek propagálni, és arra buzdították az embereket, hogy Mekka helyett inkább ott végezzék el a zarándoklatot. Mekka messzesége, a zarándokúttal járó veszélyek vagy éppen a más muszlim területeken várható ellenséges politikai légkör, úgy tűnik, sokszor sikerrel írták felül a „normatív” iszlám dogmáit.

■ JEGYZETEK

1. Samsz ad-Dín Muhammad adz-Dzahabi: *Tárikh al-islám*. Kiad. Umar Abd asz-Szalám Tadmuri, Dár al-Kitáb al-Arabi. Bejrút, 1992. XXV. 15. Mekka kifosztásához lásd Heinz Halm: *Das Reich des Mahdi. Der Aufstieg der Fatimiden (875-973)*. Beck, München, 1991. 229–336.
2. A Kábához lásd A. J. Wensinck – J. Jomier: *Ka'ba*. In: *Encyclopaedia of Islam*. Brill, Leiden, 1986. IV 317–322; Christian Lange, *Paradise and Hell in Islamic Traditions*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 267–269; Simon O'Meara: *The Kaaba: Orientations in Space and Vision*. Edinburgh University Press, Edinburgh (megjelenés alatt).
3. Lásd Thierry Zarcone: *Pilgrimage to the Second Meccas and Ka'bas of Central Asia*. In: *Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*. Eds. Alexandre Papas – Thomas Welsford – Thierry Zarcone. Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2012. 269.
4. al-Sajkh al-Mufid: *Kitáb al-mazár, manászik al-mazár*. Kiad. Muhammad Bâqir al-Abtahí. Mahr, Qum, 1992/1993. 46, 49.
5. Josef M. Meri et al.: *Ziyāra*. In: *Encyclopaedia of Islam*. Brill, Leiden, 1960–2006. XI. 524–539. Lásd még P. M. Currie: *The Shrine and Cult of Mu'in al-din Chishti of Ajmer*. Oxford University Press, Bombay, 1989. 120–129, 138–140.
6. Lásd például Louis Massignon: *La passion de Husayn Ibn Mansûr Hallâj: Martyr mystique de l'Islam exécuté à Bagdad le 26 mars 922. Étude d'histoire religieuse*. Gallimard, Paris, 1975. I. 586–590; Stephen Hirtenstein: *The Mystic's Ka'ba: The Cubic Wisdom of the Heart according to Ibn 'Arabî*. Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabi Society 2010. 48. 19–43; Thierry Zarcone: i. m. 260–263; Tamás Iványi: *On Circumambulation in Chellah and Elsewhere: Popular Traditions, Legal Prohibitions*. The Arabist: Budapest Studies in Arabic. 2016. 37. 72–77; Simon O'Meara: *The Kaaba*.
7. Jocelyn Hendrickson: *Prohibiting the Pilgrimage: Politics and Fiction in Mâlikî Fatwās*. Islamic Law and Society 2016. 23. 161–238.
8. Elad Amikam: *Why Did 'Abd al-Malik Build the Dome of the Rock? A Re-Examination of the Muslim Sources*. In: Jeremy Johns (ed.): *Bayt al-Maqdis: 'Abd al-Malik's Jerusalem*. Oxford Studies in Islamic Art No. IX. Oxford University Press, Oxford, 1992. 241–308. Az arab szöveg Omajjád-kori beszámolóik alapján Sibte ibn al-Dzsauzitól (megh. 1256) származik. Lásd még Ignác Goldziher: *Muslim Studies: Muhammedanische Studien*. Ed. S. M. Stern. London, 1967–1971. II. 44–46; Jeremy Johns: *Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years*. Journal of The Economic and Social History of The Orient 2003. 46. 424–426; vö. Shelomo D. Goitein: *The Historical Background of the Erection of the Dome of the Rock*. Journal of the American Oriental Society 1950. 70. 104–108; Marcus Milwright, *The Dome of the Rock and its Umayyad mosaic inscriptions*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2016. 258–261.
9. Ibn Idzâri al-Marrâkusi: *al-Bajân al-mugrib fi akhbâr al-Andalusz va-l-Magrib*. Kiad. Georges S. Colin – Évariste Lévi-Provençal, Dár al-Thaqâfa. Bejrút, 1983. I. 184; Jonathan M. Bloom: *Arts of the City Victorious: Islamic Art and Architecture in Fatimid North Africa and Egypt*. Yale University Press – Institute of Ismaili Studies, New Haven – London, 2007, 31–32.
10. Abú Muhammad al-Murtadâ ibn at-Tuvajr: *Nuzhat al-muqlatajn fi akhbâr ad-dawlatayn*. Ed. Ayman Fu'âd Sayyid, Franz Steiner Verlag, Beirut, 1992. 208–209; Jeremy Johns: *The Norman Kings of Sicily and the Fatimid Caliphate*. Anglo-Norman Studies 1993. 15. 152–153; Nagy Péter Tamás: *A palermói Cappella Palatina: Megjegyzések a normann Szicília és az iszlám művészet kapcsolataihoz*. Első Század 2014. 13/1. 123–125.
11. Az épület újabb szakirodalmához lásd Umberto Bongianino: *The King, His Chapel, His Church: Boundaries and Hybridity in the Religious Visual Culture of the Norman Kingdom*. Journal of Transcultural Medieval Studies 2017. 4/1–2. 3–50; Lev A. Kapitáikin: *Sicily and the Staging of Multiculturalism*. In: Finbarr Barry Flood – Gülru Necipoğlu (eds.): *A Companion to Islamic Art and Architecture*. Wiley-Blackwell, Hoboken, 2017. 378–404.
12. Jeremy Johns: *Arabic Inscriptions in the Cappella Palatina: Performativity, Audience, Legibility and Illegibility*. In: Antony Eastmond (ed.): *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*. Cambridge University Press, Cambridge, 2015. 130–132.
13. Az épületekhez lásd Ahmad S. Ettahiri – Bulle Tuil-Leonetti: *Chella, de la nécropole méridionale au royaume des djinn*. In: Yannick Lintz – Claire Déléry – Bulle Tuil-Leonetti (eds.): *Maroc Médiéval: Un empire de l'Afrique r l'Espagne*. Louvre, Paris, 2014. 502–505; Péter T. Nagy: *Sultans' Paradise: The Royal Necropolis of Shâla, Rabat*. al-Masâq 2014. 26/2. 132–146.
14. Liszân ad-Dîn ibn al-Khatîb: *Raqm al-hulal fi nazm al-duval*. al-Matbaa al-Umûmijja. Tunisz, [1899/1900], 98; Liszân ad-Dîn ibn al-Khatîb, *Nufâdat al-dzsirâb fi ulâlat al-igtirâb* [II]. Kiad. Ahmad Muhammad Abd al-Fattâh al-Abbâdî, Dár al-Kitâb al-Arabî. Kairó, 1968. 91–92; 123; Péter T. Nagy, *The Ka'ba, Paradise, and Ibn*

- al-Khaṭīb in Shālla (Rabat): The Work of the Fourteenth-Century Marīnid Funerary Complex.* Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos: Sección Árabe-Islam (megjelenés alatt).
15. Az épülethez lásd Godfrey Goodwin: *A History of Ottoman Architecture.* Thames & Hudson, London, 1987. 55–57; Doğan Kuban: *Ottoman Architecture.* Antique Collectors' Club, Woodbridge, 2010. 139–141.
16. *Hikāye-i tabīb Beşir Çelebi ve Tarih-i Edirne isimli yazma eser.* In: M. Akif Erdoğan (szerk.): *Doğumunun 65. yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya armağan tarih yazıları.* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006. 185–189 (a forrás két fekete követ említi). Lásd még Gülrü Necipoğlu: *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire.* Reaktion Books, London, 2005. 241.
17. Muhammad ibn Ahmad al-Muqaddaszi: *Ahszan at-taqāzīm fi marifat al-aqālim.* Ed. M. J. de Goeje. Brill, Leiden, 1906. 122–123.
18. Alastair Northedge: *The Historical Topography of Samarra.* Fondation Max van Berchem – British School of Archaeology in Iraq, London, 2007. 230–233.
19. A feliratokhoz lásd James P. Page: *An Historical Memoir on the Qutb: Delhi.* Government of India Central Publication Branch, Calcutta, 1926. 36, 37–38. Az iszlám szerint a Kába egy mennyei párral rendelkezik, ezt nevezik arabul 'al-Bajt al-Mamúr'-nak.
20. *The futuhat-i Firuz Shahi.* Ford. és kiad. Azra Alavi, Idarah-i Adabiyat-i Delli. Delhi, 2009. 30. Az épülethez lásd Mehrdad Shokoohy – Natalie H. Shokoohy: *The Tomb of Ghiyāth al-Dīn at Tughluqabad: Pisé Architecture of Afghanistan Translated into Stone in Delhi.* In: Warwick Ball – Leonard Harrow (eds.): *Cairo to Kabul: Afghan and Islamic Studies Presented to Ralph H. Pinder-Wilson.* Melisende, London, 2002. 207–221.
21. Shahzad Bashir: *Fazlallah Astarabadi and the Hurufis.* Oneworld, Oxford, 2005. 25–32.
22. Uo. 86–88.
23. Daulatsáh Szamarqandi: *Tadzkirat as-suará.* Kiad. Edward G. Browne: *The tadkhiratu 'sh-shu'arú ("Memoirs of the poets").* Brill, Leiden, 1901. 95.
24. Maria Subtelny: *Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran.* Brill, Leiden, 2007. 194. Az épülethez lásd Lisa Golombek – Donald Newton Wilber: *The Timurid Architecture of Iran and Turan.* Princeton University Press, Princeton, 1988. 284–288.
25. Arminius Vámbéry: *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand, Performed in the Year 1863.* John Murray, London, 1864. 195–197; Thierry Zarcone: i. m. 264.
26. Maria Subtelny: i. m. 212–214. Az épülethez lásd Bernard O'Kane: *Timurid Architecture in Khurasan.* Mazdá Publishers – Undena Publications, Costa Mesa, 1987. 255–258; Lisa Golombek – Donald Newton Wilber: i. m. 336–337.
27. Uo. 334–336.
28. Charles Melville: *Shah Abbas and the Pilgrimage to Mashhad.* In: *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic society.* I. B. Tauris, London, 1996. 215–217.